

## Εισαγωγή

Το βιβλίο που παρουσιάζουμε διερευνά τους τρόπους με τους οποίους περιγράφονται και αξιολογούνται τα έθνη, το ελληνικό και τα άλλα, στο ελληνικό σχολείο. Το ερευνητικό υλικό στο οποίο στηρίζεται πηγάζει από δύο εργασίες: από την ανάλυση περιεχομένου σχολικών εγχειριδίων ιστορίας, γεωγραφίας και γλώσσας της εννιάχρονης υποχρεωτικής εκπαίδευσης, και από την ανάλυση ερευνητικών δεδομένων που αφορούν τις αντιλήψεις εκπαιδευτικών της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης. Δίνει άρα μια μερική εικόνα του εκπαιδευτικού συστήματος.

Το αντικείμενο του βιβλίου, η περιγραφή και αξιολόγηση των εθνών, είναι επίκαιρο και βρίσκεται, εξαιτίας συγκυριών (όπως η συμμετοχή της Ελλάδας στην Ευρωπαϊκή Ένωση, η κρίση με τη γειτονική πρώην Γιουγκοσλαβική Δημοκρατία της Μακεδονίας, ο πρόσφατος πόλεμος στην πρώην Γιουγκοσλαβία, οι συνεχώς κρίσιμες σχέσεις της Ελλάδας με την Τουρκία), στην κόψη του ξυραφιού ανάμεσα στην κοινωνική επιστήμη και την πολιτική ανάλυση. Με άλλα λόγια, τα θέματα που αγγίζει είναι ιδιαίτερα ευαίσθητα και περίπλοκα, τόσο από επιστημονική όσο και από πολιτική σκοπιά.

Επιλέξαμε να μελετήσουμε το σχολείο, γιατί είναι ο κατεξοχήν κοινωνικός θεσμός μέσα από τον οποίο μαζί με τη μετάδοση γνώσεων καλλιεργείται και αναπαράγεται η εθνική ταυτότητα των νέων γενεών. Στα σύγχρονα έθνη-κράτη το σχολείο εξασφαλίζει τη συγκρότηση, την εδραίωση και την αναπαραγωγή της εθνικής ταυτότητας. Η διδασκαλία της ιστορίας, της γλώσσας και της γεωγραφίας ασκεί ουσιαστικό ρόλο σε αυτή τη διαδικασία. Σύμφωνα με τον εκπαιδευτικό θεσμό, η γλώσσα, η ιστορία και η γεωγραφία είναι τα μαθήματα μέσα από τα οποία μεταδίδεται η πεποίθηση στην πολιτισμική ομοιογένεια του έθνους, αναπαράγεται η διάρκειά του στο χώρο και το χρόνο και εξασφαλίζεται η συνέχεια της γλώσσας. Επομένως ο εκπαιδευτικός θε-

σμός έχει κεντρική σημασία για την περιγραφή και την αξιολόγηση του έθνους και των άλλων εθνών, που είναι κυρίαρχη σε μια κοινωνία.

Το βιβλίο είναι προϊόν συλλογικής εργασίας. Θεωρήσαμε εξαιρετικό ότι για ένα τόσο πολύπλοκο θέμα ο συνδυασμός των διαφορετικών επιστημολογικών οπτικών θα προσέφερε πλουσιότερα στοιχεία από τη μονοδιάστατη προσέγγιση. Έτσι το ερευνητικό εγχείρημα υπήρξε σύνθετο: χρησιμοποιήθηκαν θεωρητικά εργαλεία και τεχνικές ανάλυσης από τρεις επιστήμες, την ιστορία, την κοινωνιολογία και την ψυχολογία. Η πολυδιάστατη προσέγγιση αναγκαστικά τοποθετεί τους ερευνητές στο ολισθηρό και αρκετά ανεξιχνίαστο πεδίο της διεπιστημονικής συνεργασίας και φέρνει στην επιφάνεια τα δύσκολα θέματα του «διεπιστημονικού» διαλόγου. Για τούτο, θα θέλαμε να διευκρινίσουμε εισαγωγικά, θεωρώντας ότι η απόδειξη περιέχεται στην επεξεργασία των ερευνητικών υλικών, ότι ο συνδυασμός των εννοιολογικών προσεγγίσεων δεν κατέληξε στην ανάμιξη των επιστημονικών εργαλείων και μεθόδων. Η συλλογική εργασία έθεσε παράλληλα τις προσεγγίσεις, έτσι ώστε κατά κάποιον τρόπο η μια να συμπληρώνει την άλλη. Γι' αυτό το λόγο, εκτός από το θεωρητικό πλαίσιο για το έθνος και τη συγκρότηση της εθνικής ταυτότητας στα εθνικά εκπαιδευτικά συστήματα, δεν υπάρχει στο βιβλίο κοινή θεωρητική τοποθέτηση για τις βασικές έννοιες που χρησιμοποιήθηκαν στην έρευνα, όπως «ταυτότητα», «αναπαραστάσεις», «ιδεολογίες». Κάθε επιμέρους κείμενο –του πρώτου ιδίως μέρους– προτείνει το δικό του εννοιολογικό πλαίσιο αναφοράς, ανάλογα με την επιστημονική σκοπιά από την οποία είναι γραμμένο, συνομιλώντας συχνά με τα υπόλοιπα.

\*\*\*

Οι αναπαραστάσεις μιας εθνικής ομάδας για τον εαυτό της και τους διάφορους εθνικούς «άλλους» διαμορφώνονται από πολλούς παράγοντες σε μια μακρά διάρκεια, κατά την οποία η κάθε συγκεκριμένη ομάδα συγκροτείται ιστορικά σε έθνος συνθέτοντας και ανασυνθέτοντας την ιστορία της και διαμορφώνοντας την εθνική της ταυτότητα μέσα από τη δόμηση μιας «εθνικής μνήμης». Η εθνική ταυτότητα αντιμετωπίζεται εδώ ως συμβολική κατασκευή, που οργανώνει την αντίληψη του κοινωνικού κόσμου. Ο λόγος για το έθνος διαμορφώνει τις

αναπαραστάσεις που έχει η εθνική ομάδα για τον εαυτό της και τα άλλα έθνη. Όλοι οι εθνικοί λόγοι αναφέρονται στην κοινή καταγωγή, για να νομιμοποιήσουν τη συγκρότηση του έθνους-κράτους ως ανεξάρτητης πολιτικής ενότητας.

Στα σύγχρονα έθνη-κράτη το εκπαιδευτικό σύστημα παίζει καθοριστικό ρόλο στη διαμόρφωση και αναπαραγωγή της εθνικής ταυτότητας. Σε αυτή τη διαδικασία συμβάλλουν οι τελετές, τα σύμβολα, οι εθνικές επέτειοι, οι συμβολικές χρονολογίες. Συμβάλλει καθοριστικά η γλώσσα ως κατεξοχήν αποδεικτικό στοιχείο της πολιτισμικής ομοιογένειας καθώς και η διδασκαλία των μαθημάτων της ιστορίας και της γεωγραφίας, που διαμορφώνει τις αναπαραστάσεις του έθνους ως ιδιαίτερης πολιτισμικής οντότητας, δηλαδή αναδεικνύει και αποδεικνύει τη μοναδικότητά του, σε σχέση και σε αντιδιαστολή με τα άλλα έθνη. Φορείς αυτής της διδασκαλίας στο σχολείο είναι οι ίδιοι οι εκπαιδευτικοί, οι οποίοι «αναπλαισιώνουν» με ποικίλους τρόπους την επίσημη εθνική ιδεολογία, τροποποιώντας την ή αναπαράγοντάς την.

Η εθνική ταυτότητα, όπως και οποιαδήποτε άλλη ταυτότητα, δεν εδραιώνεται μια για πάντα, αντίθετα υπόκειται σε διεργασίες συνεχούς εξέλιξης και αναδιαπραγμάτευσης. Δομικό στοιχείο της ταυτότητας αποτελεί η παρουσία του «άλλου», καθώς η διαμόρφωσή της συνεπάγεται τη διπλή και συμπληρωματική διεργασία της δόμησης και της διαφοροποίησης, της ένταξης και του αποκλεισμού. Η δυνατότητα του υποκειμένου να συνθέσει τα στοιχεία της ταυτότητάς του προϋποθέτει την ύπαρξη μιας παράλληλης διεργασίας κατά την οποία ο εαυτός διαφοροποιείται απ' όλα όσα τον περιβάλλουν. Καθώς η συλλογική ταυτότητα προϋποθέτει ότι συμμερίζονται τα υποκείμενα κοινές αξίες, κοινά πρότυπα και ιδεώδη, η διαφοροποίηση συχνά βασίζεται στην απόρριψη όσων στοιχείων προσλαμβάνονται ως ανοίκεια και έτσι όλα τα στοιχεία που αξιολογούνται ως ανοίκεια ή αρνητικά αυτόματα αποδίδονται στον «άλλο». Αυτή η διεργασία συγκρότησης του «εμείς» σε διάκριση με τους «άλλους» συμπαρασύρει μια σειρά επιπτώσεις. Απαιτεί αρχαϊκές λειτουργίες που χρησιμοποιούν γενικεύσεις κάνοντας χρήση ανεπεξέργαστων, στοιχειωδών διεργασιών διάσπασης. Τα εθνικά στερεότυπα είναι ανάμεσα στα πιο τρανταχτά παραδείγματα τέτοιας λειτουργίας. Κατά δεύτερο λόγο οδηγεί στην αρνητική αξιολόγηση και άρα υποτίμηση όλων των στοιχείων

που αναγνωρίζονται ως ανοίκεια. Έτσι, τα χαρακτηριστικά, οι αξίες, τα πιστεύω, οι αρχές των «άλλων» ομάδων αναγκαστικά υποτιμούνται και μετατρέπονται σε στοιχεία όχι μόνο αρνητικά αλλά και επικίνδυνα. Τέλος, η διεργασία της διαφοροποίησης κατασκευάζει ανώτερα και κατώτερα όρια, που συνεχώς δημιουργούν νέες διαφοροποιήσεις, οι οποίες σε κάθε στιγμή υπόκεινται στην ακύρωσή τους.

Σε ένα άλλο επίπεδο, οι αναπαραστάσεις για το έθνος δεν είναι στατικές και αλλάζουν μέσα στο χρόνο. Στην ελληνική περίπτωση πρόσφατες μελέτες έδειξαν ότι η «αναζήτηση» της «νεοελληνικής» ταυτότητας υπήρξε μια μακρά διαδικασία συγκρότησης επιχειρημάτων, που οδήγησε σε έναν ορισμό του «ελληνισμού» με κριτήρια ταυτόχρονα ανθρωπολογικά-φυλετικά και ιστορικά-πολιτισμικά (Βελουδής 1982, 84). Έτσι στη συγκυρία του 19ου αιώνα, που διεξαγόταν η πάλη για την οριστικοποίηση των εθνικών συνόρων σε μια εποχή επεκτατισμών, αποικιοκρατίας και των αντίστοιχων ιδεολογιών που νομιμοποιούσαν αυτές τις πολιτικές, η ελληνική εθνική ταυτότητα θεωρήθηκε ανεπαρκής και κατώτερη σε σχέση με το ένδοξο παρελθόν των αρχαίων προγόνων (Σκοπετέα 1988).

Η πολιτικοοικονομική πραγματικότητα της εποχής μας ωστόσο κάνει δυσερμήνευτο το γεγονός ότι η κοινωνική αναπαράσταση του ανήκειν στο έθνος είναι ακόμη σήμερα προσδεμένη στο πρότυπο μιας άλλης εποχής. Ο λόγος των σχολικών βιβλίων για το έθνος, την κουλτούρα, την πολιτισμική ομοιογένεια και την εθνική συνέχεια από την αρχαιότητα εμφανίζεται να παραμένει εγκλωβισμένος στους μύθους και τις αντιφάσεις ενός εθνικισμού του 19ου αιώνα. Πέρα από τις ιστορικές αιτίες του φαινομένου, υποθέτουμε ότι ο κυρίαρχος στις ευρωπαϊκές χώρες ιδεολογικός λόγος περί «ανωτερότητας» του δυτικοευρωπαϊκού βιομηχανικού προτύπου επιδρά στην ελληνική κοινωνία έμμεσα κατατάσσοντάς τη στην αρνητικά ταξινομημένη «ανατολή».

Υπάρχουν πολλές ενδείξεις ότι στη σημερινή συγκυρία της ευρωπαϊκής ενοποίησης αποκτά ιδιαίτερη βαρύτητα ο κυρίαρχος στις μεγάλες και ισχυρές ευρωπαϊκές χώρες ιδεολογικός λόγος, ο οποίος παρά τον εκμοντερνισμό και την εκλέπτυνσή του εξακολουθεί έμμεσα, δίπλα στον μαχητικό αντίλογο, να αξιολογεί τους λαούς και τους πολιτισμούς σε «ανώτερους» και «κατώτερους» και υποτιμά τις λεγόμενες νότιες χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης ή τις λεγόμενες νότιες

περιοχές των βόρειων χωρών της κατατάσσοντας τους αντίστοιχους λαούς και πολιτισμούς στην «ανατολή», τόσο με τη γεωγραφική όσο και με την πολιτική σημασία του όρου. Σε αυτό το πλαίσιο, η ευρωπαϊκή ενοποίηση γίνεται συχνά αντιληπτή από διάφορες κοινωνικές ομάδες ως πολιτική ενότητα όπου αντιπαρατίθενται συμφέροντα εθνικά, δηλαδή συμφέροντα ανάμεσα σε έθνη-κράτη, τα οποία αναπαρίστανται ως ομοιογενή σύνολα, χωρίς εσωτερικές διαφοροποιήσεις ή συγκρούσεις. Έτσι η ευρωπαϊκή «ολοκλήρωση» γίνεται από διάφορες κοινωνικές ομάδες αντιληπτή ως απειλητική για την ιδιοσυγκρασία και την πολιτισμική ιδιαιτερότητα των εθνών, σε πολλά αν όχι σε όλα τα έθνη-κράτη της Ευρωπαϊκής Ένωσης.

Από την άλλη μεριά η αναζωπύρωση των εθνικισμών είναι φαινόμενο που επίσης αφορά ολόκληρη την Ευρώπη και αποτελεί ερμηνευτική πρόκληση για τις επιστήμες, καθώς στο τέλος του 20ού αιώνα που διανύουμε θέτει φραγμούς στις τάσεις για ειρηνική συμβίωση των λαών, συνύπαρξη και συνάντηση των πολιτισμών, ανοχή στις διαφορές και καταπολέμηση όλων των διακρίσεων. Σε κάθε περίπτωση, προϋπόθεση αποτελεί η συστηματική καταγραφή και ανάλυση του φαινομένου σε όλες τις χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης.

Το βιβλίο αυτό, με αντικείμενο το επίκαιρο ζήτημα του εθνικισμού, εντάσσεται μέσα σε μια τάση επιστημονικής διερεύνησης του φαινομένου του εθνικισμού στην ελληνική κοινωνία, που διαγράφεται σε διάφορες πρόσφατες αναλυτικές προσπάθειες<sup>1</sup>, με στόχο την καλύτερη κατανόησή του. Αποτελεί απ' όσο γνωρίζουμε, με εξαίρεση

---

1. Οι μελέτες αυτές, εκτός από όσες ήδη μνημονεύονται ως πηγές αναφοράς, είναι ιστορικές μελέτες σχετικές με το εκπαιδευτικό σύστημα (Κουλούρη 1988, Ventouras 1991), συλλογικές εκδόσεις και πρακτικά σεμιναρίων (Blinkhorn και Veremis 1990, Κωστόπουλος κ.ά. 1992, Λιάκος κ.ά. 1993, Επιστημονικό συμπόσιο 1995), εργασίες μελετητών ερευνητικές (Βούλγαρης κ.ά. 1995) και ιδίως ιστορικές (Τζιόβας 1989, Λιθοξόου 1991, Λέκκας 1992, Ψυρούκης 1992, Πολίτης 1993, Μουζέλης 1995, Μιχαήλ χ.χ., Δοξιάδης 1995). Υπάρχουν ακόμα μερικές μελέτες του εθνικισμού και της σχέσης του με την ελληνική αριστερά (Ζιάκας 1990, Παπαπαναγιώτου 1992, Κύρκος 1993). Τέλος, υπάρχουν τρία αφιερώματα στο ζήτημα, ένα του περιοδικού *Διαβάξω* (1993) και δύο του περιοδικού *Σύγχρονα Θέματα* (1994, 1995).

ιστορικές μελέτες, την πρώτη απόπειρα διερεύνησης του φαινομένου σε σχέση με τον εκπαιδευτικό θεσμό σήμερα.

Με βάση τα παραπάνω, οι συγγραφείς αυτού του βιβλίου προσπαθούν, στις σελίδες που ακολουθούν, να επεξεργαστούν δύο βασικές υποθέσεις εργασίας, που αναδεικνύουν τον φανερό ή λανθάνοντα εθνικεντρικό χαρακτήρα του ελληνικού εκπαιδευτικού συστήματος. Η πρώτη υπόθεση υποστηρίζει ότι η εικόνα των εθνικών «άλλων», έτσι όπως εμφανίζεται στα σχολικά εγχειρίδια και στο λόγο των εκπαιδευτικών, είναι κατοπτρική της εικόνας του εθνικού «εαυτού». Με άλλα λόγια, η περιγραφή και αξιολόγηση της εθνικής ταυτότητας έχει αποφασιστική σημασία για την περιγραφή και αξιολόγηση των εθνικών «άλλων».

Η δεύτερη βασική υπόθεση εργασίας είναι ότι ο εθνικός «εαυτός» αναπαρίσταται στο ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα σήμερα σαν να βρίσκεται σε κατάσταση ανασφάλειας και αδυναμίας. Η εθνική ταυτότητα θεωρείται ότι έχει ανάγκη από υπεράσπιση, ότι κινδυνεύει από αλλοίωση, ότι δηλαδή γίνεται αντιληπτή σαν ταυτότητα υποτιμημένη και εύθραυστη.

\*\*\*

Τα πορίσματα της έρευνας επιβεβαίωσαν τις υποθέσεις εργασίας, πράγμα που ενδέχεται να προκαλέσει κοινωνικό διάλογο πάνω σε πολλά θέματα σχετικά με τον εκπαιδευτικό θεσμό. Μερικά από τα θέματα αυτά, που απαιτούν βαθύτερη μελέτη και δημόσιο διάλογο για να προταθούν μεταρρυθμίσεις, είναι τα ακόλουθα. Το σύστημα συγγραφής και έγκρισης των σχολικών εγχειριδίων. Ο συγκεντρωτικός χαρακτήρας του συστήματος και το ένα, μοναδικό εγχειρίδιο ανά μάθημα για όλα τα σχολεία της χώρας. Οι επίσημες αυστηρές και λεπτομερείς οδηγίες για τα περιεχόμενα των σχολικών εγχειριδίων και οι αντιφάσεις τους με αρχές που περιέχουν τα αναλυτικά προγράμματα. Τα ελάχιστα πλαίσια πρωτοβουλίας που το σύστημα επιτρέπει στους εκπαιδευτικούς γενικά και οι σχεδόν πνιγηρές ανά σελίδα του σχολικού βιβλίου συνταγές διδασκαλίας που περιέχουν τα υπερβολικά παρεμβατικά βοηθήματα για τους εκπαιδευτικούς. Η εκπαίδευση των εκπαιδευτικών. Οι ιδιαίτερα αρνητικές συνθήκες ζωής και εργασίας των εκπαιδευτικών, που αρχίζουν από την απουσία υλικοτεχνικής υποδο-

μής και τελειώνουν στους ιδιαίτερα χαμηλούς μισθούς, που μειώνουν το κοινωνικό κύρος μιας επαγγελματικής κατηγορίας, η οποία έχει αντικείμενο της εργασίας της το ανθρώπινο δυναμικό του μέλλοντος, τις νέες γενιές της χώρας. Τελευταίο μολονότι πρωτεύουν είναι το ζήτημα της μετεκπαίδευσης και επιμόρφωσης των εκπαιδευτικών. Πρόκειται για ζήτημα μεγάλης κοινωνικής σημασίας, τόσο ως εκπαιδευτική διαδικασία αντισταθμιστική της ανεπαρκούς βασικής εκπαίδευσης όσο και ως ανανέωση των γνώσεων των εκπαιδευτικών σε θέματα επιστημονικά και παιδαγωγικά, τεχνικών διδασκαλίας και μεθόδων, κοινωνικά και ψυχολογικά. Η μετεκπαίδευση και επιμόρφωση των εκπαιδευτικών και μάλιστα της σημαντικότερης βαθμίδας στη σχολική πυραμίδα, του πρωτοβάθμιου σχολείου, είναι απαραίτητη, γιατί οι επιστήμες εξελίσσονται με μεγάλη ταχύτητα, αλλά και οι κοινωνίες και οι νέες γενιές αλλάζουν με γρήγορους ρυθμούς.

Με άλλα λόγια, προτείνει αυτό το βιβλίο διάλογο με όλους τους φορείς της εκπαιδευτικής ευθύνης και πρώτους τους εκπαιδευτικούς, για το σχολείο στην ευρωπαϊκή εποχή μας. Προτείνει διάλογο για την ανάγκη να καλλιεργεί το σχολείο, ως βασικός θεσμός κοινωνικοποίησης των νέων γενεών, την ανοχή και τη συνύπαρξη των διαφορών, ως αρχή που προστατεύει τις κοινωνίες από τη βία και την τυραννία. Διάλογο για την ανάγκη να καλλιεργεί το σχολείο την ευρωπαϊκή συνεργασία ως καινούργιο δρόμο προόδου και ευκαιριών για τις νέες γενιές και την ευρωπαϊκή παράλληλα με την εθνική ταυτότητα ως άνοιγμα των πολιτισμικών οριζόντων. Τέλος, την ανάγκη να καλλιεργεί το σχολείο την εθνική αυτογνωσία, δηλαδή μian εθνική ταυτότητα αρκετά ισχυρή ώστε να μην την υπερασπίζονται οι φορείς της αμυντικά σαν να κινδυνεύει από την ανάμιξη των πολιτισμών και τις επιρροές, κι ακόμα αρκετά ανεκτική ώστε να μην την υπερασπίζονται επιθετικά χωρίς να γίνεται σεβαστό το δικαίωμα στη διαφορά.

Οι συγγραφείς αυτού του βιβλίου καθώς και οι ερευνητές που συνεργάστηκαν μαζί τους αντιλαμβάνονται την έρευνα πάνω σε θέματα μεγίστης επικαιρότητας ως μέρος της διαπάλης των ιδεών τόσο στο εθνικό όσο και το ευρωπαϊκό πλαίσιο. Δεν υπερτιμούν τις δυνατότητες επιρροής που μπορεί να έχει η επιστημονική έρευνα και τα αποτελέσματά της και δεν αποδίδουν στην επιστήμη ούτε τη δικαιοδοσία του «αρχαϊκού άρχοντος» που «προσδίδει λογική στις αυθαίρετες



κοινωνικές διαιρέσεις της κοινωνικής τάξης πραγμάτων» ούτε όμως και «το μονοπώλιο της νόμιμης αναπαράστασης του κοινωνικού κόσμου»<sup>2</sup>. Θεωρούν ότι ζητήματα ιδεολογικά, όπως τα αρνητικά στερεότυπα που αξιολογούν τις κοινωνικές τάξεις, τα κοινωνικά φύλα, τους λαούς και τις κουλτούρες, είναι εξαιρετικά δύσκολο να αντιμετωπιστούν στη σημερινή Ευρώπη. Ωστόσο νομίζουν ότι η διάδοση γνώσεων πάνω στον τρόπο με τον οποίο σκέφτονται οι κοινωνικές ομάδες στις διάφορες χώρες για τον εαυτό τους, τη δική τους κουλτούρα και τους «άλλους» είναι γνώσεις που μπορούν να έχουν επιπτώσεις στην κάθε κοινωνία.

\*\*\*

Η δομή του βιβλίου ίσως φανεί στον/ην αναγνώστη/τρια ανορθόδοξη. Τα ερευνητικά αποτελέσματα βρίσκονται στο δεύτερο μέρος του, όπου παρουσιάζεται η μεθοδολογία συλλογής και επεξεργασίας τους, ενώ ο σχολιασμός τους προτάσσεται.

Με άλλα λόγια, το δεύτερο μέρος περιέχει την παρουσίαση από τη Θάλεια Δραγώνα της μεθοδολογίας και των ερευνητικών εργαλείων. Στη συνέχεια οι Θάλεια Δραγώνα, Γεράσιμος Κουζέλης και Νέλλη Ασκούνη παρουσιάζουν αναλυτικά τα αποτελέσματα έρευνας πεδίου σε αντιπροσωπευτικό δείγμα ελλήνων εκπαιδευτικών, με αντικείμενο τις αναπαραστάσεις τους για τον εθνικό εαυτό και τους εθνικούς άλλους. Σύμφωνα με αυτά τα αποτελέσματα οι εκπαιδευτικοί του δείγματος εμφανίζουν σε αρκετά ποσοστά αντιλήψεις ξενοφοβικές, δείχνουν δυσκολία να προσδιορίσουν τη θέση των Ελλήνων στην Ευρώπη και αξιολογούν αρνητικά τη σύγχρονη κουλτούρα και γενικά το παρόν της ελληνικής κοινωνίας, ενώ εξιδανικεύουν την αρχαιότητα. Στη συνέχεια η Νέλλη Ασκούνη αναλύει το λόγο των εκπαιδευτικών, σε δύο ανοιχτές ερωτήσεις του ερωτηματολογίου, όπου από το μεγαλύτερο ποσοστό των απαντήσεων προβάλλουν «δύο αντιθετικές μορφές του εθνικού άλλου», οι ισχυροί και επίφοβοι Ευρωπαίοι και οι απειθίμητοι μετανάστες και πρόσφυγες. Ακολουθεί ανάλυση από τη

---

2. Pierre Bourdieu, *Leçon sur la leçon*, Les Editions de Minuit, Παρίσι 1982, 12-14.



Χρήση Ιγγλέση πιλοτικών συνεντεύξεων σε μικρό δείγμα εκπαιδευτικών, όπου εμφανίζεται ο φόβος για την πολιτισμική επιβίωση των Ελλήνων, ο οποίος συνδυάζεται με την ένταξη της χώρας στην Ευρωπαϊκή Ένωση καθώς και με μια αρνητική εικόνα της σύγχρονης ελληνικής κοινωνίας σε σύγκριση με την αξία της αρχαιότητας.

Ακολουθεί η ανάλυση περιεχομένου σε δείγμα σχολικών βιβλίων της υποχρεωτικής εννιάχρονης εκπαίδευσης, με αντικείμενο την εικόνα του εθνικού εαυτού και των εθνικών άλλων. Σε αυτό, η Άννα Φραγκουδάκη αναλύει τα σχολικά εγχειρίδια ιστορίας, όπου εντοπίζει την αδιάσπαστη συνέχεια και τη διατήρηση των ίδιων αναλλοίωτων πολιτισμικών ιδιοτήτων από την αρχαιότητα να συνδυάζονται με την απόδοση ανωτερότητας στον λεγόμενο δυτικό πολιτισμό, απ' όπου πηγάζει η ξενοφοβική θέση των βιβλίων απέναντι στους άλλους λαούς. Η Λίνα Βεντούρα αναλύει τα σχολικά εγχειρίδια γεωγραφίας, που συγκριτικά με τα βιβλία ιστορίας και γλώσσας χαρακτηρίζει η ιδιαιτερότητα ότι παρουσιάζουν εκτεταμένα τον εθνικό άλλο και επικεντρώνονται στη σύγχρονη ζωή, διέπονται από νεωτεριστικό πνεύμα και υπερασπίζονται την πρόοδο και την τεχνολογική ανάπτυξη. Επισημαίνει αντιφάσεις στο ανθρωπιστικό και εκσυγχρονιστικό περιεχόμενο, μέσα από την παρουσίαση της Δυτικής Ευρώπης ως προτύπου με βάση το οποίο έμμεσα κατατάσσονται οι άλλοι λαοί, σε συνδυασμό με την αποσιώπηση ειδικά για τη Δυτική Ευρώπη των προβλημάτων κοινωνικής ανισότητας και πολιτικής βίας. Τέλος, η Νέλλη Ασκούνη, αναλύοντας τα σχολικά εγχειρίδια γλώσσας, διαπιστώνει ότι ο εθνικός εαυτός εμφανίζεται αναλλοίωτος στο πέρασμα των αιώνων, και αυτή η κατάργηση του ιστορικού χρόνου οδηγεί σε ταύτιση της αλλαγής με την αλλοίωση. Διαπιστώνει ότι η αρχαιότητα αποτελεί κυρίαρχη αξία και συστατικό της υπεροχής του ελληνικού έθνους και συμπεραίνει ότι η αξιολογική αυτή περιγραφή επιχειρεί να αναπληρώσει την εικόνα ενός εθνικού παρόντος που έμμεσα παρουσιάζεται υποτιμημένο και ελλειμματικό.

Το πρώτο μέρος εισάγει κείμενο της Έφης Αβδελά, στο οποίο αναδεικνύεται ο ρόλος του σχολείου στα σύγχρονα κράτη ως μηχανισμού που αποσκοπεί στην πολιτισμική ομογενοποίηση και τη διαμόρφωση συλλογικής εθνικής ταυτότητας. Στη συνέχεια αναλύονται οι σύγχρονες θεωρήσεις για την ιστορικότητα του έθνους σύμφωνα με

τις οποίες το έθνος δεν συνιστά μια πρωταρχική, φυσική και σταθερή οντότητα –όπως ήθελε η ρομαντική αντίληψη του 19ου αιώνα, την οποία εξακολουθούν να αναπαράγουν οι εθνικές ιδεολογίες–, αλλά είναι ιστορικό φαινόμενο, με συγκεκριμένα μεταβαλλόμενα χαρακτηριστικά, ενώ ο εθνικός «εαυτός» ορίζεται σε κάθε περίπτωση μέσα από την αντίθεση μα και τη διαφορά του από τους διάφορους εθνικούς «άλλους». Αναδεικνύει τη σημασία των σχολικών εγχειριδίων ως προνομιακού πεδίου για να ανιχνευτούν οι αναπαραστάσεις του εθνικού «εαυτού» και των εθνικών «άλλων», όπως καλλιεργούνται στο σχολείο, και παρουσιάζει το πλαίσιο που διέπει την παραγωγή αυτών των βιβλίων στην Ελλάδα. Τέλος, επισημαίνει τον σύνθετο ρόλο των εκπαιδευτικών στην παραγωγή και αναπαραγωγή της επίσημης σχολικής γνώσης, και ειδικότερα της εθνικής διαπαιδαγώγησης.

Στη συνέχεια, το πρώτο μέρος του βιβλίου περιέχει τέσσερα κείμενα σχολιασμού, μέσα από διαφορετικές επιστημονικές οπτικές, των αποτελεσμάτων της έρευνας σε δείγμα εκπαιδευτικών και της ανάλυσης περιεχομένου σχολικών εγχειριδίων. Έτσι τα ίδια ευρήματα σχολιάζονται από τη μεριά της ιστορίας, της κοινωνιολογίας, της ψυχολογίας και της εκπαιδευτικής κοινωνιολογίας.

Στο πρώτο κείμενο σχολιασμού των αποτελεσμάτων από ιστορική σκοπιά, «Χρόνος, ιστορία και εθνική ταυτότητα στο ελληνικό σχολείο», η Έφη Αβδελά θέτει το ερώτημα, πώς το εθνοκεντρικό περιεχόμενο του κάθε εκπαιδευτικού συστήματος είναι διαμορφωμένο ιστορικά μέσα από τους επίσημους και ανεπίσημους λόγους για το έθνος που διαμόρφωσαν τις αναπαραστάσεις που έχει η εθνική ομάδα για τον εαυτό της και τα άλλα έθνη. Σχολιάζοντας την εγγενή αμφισημία που χαρακτηρίζει τους λόγους για το έθνος ως προς το χρόνο, την ιστορία και τον πολιτισμό, αναφέρει ότι οι εθνικοί λόγοι ταλαντεύονται ανάμεσα στην αναγνώριση της ιστορικότητας (και άρα νεωτερικότητας) των εθνών και στην επίκληση του αρχέγονου παρελθόντος τους, ενώ ανάλογη αμφισημία διέπει τόσο τη συγκρότηση της συλλογικής μνήμης όσο και τις αντιπαράθεσεις ανάμεσα στους ιστορικούς γύρω από τη δόμηση της πραγματικότητας και της εθνικής ιστορίας και τέλος τα συνεχώς διαπραγματεύσιμα και διαφορούμενα πολιτισμικά όρια του έθνους. Αναλύοντας τη συγκρότηση στο ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα της συνοχής της εικόνας του έθνους, διαπιστώνει ό-

τι η εθνική ταυτότητα κυριαρχείται από το συμβολικό βάρος του αρχαίου παρελθόντος, που μετατρέπεται στον κατεξοχήν γνώμονα αξιολόγησης του ελληνικού και των άλλων εθνών και πολιτισμών. Η αξιολόγηση του ελληνικού έθνους, με βάση ένα μίγμα ρομαντισμού και εξελικτικισμού, και των άλλων εθνών με βάση την ευρωκεντρική επιστημονική παράδοση του 19ου αιώνα, τελικά αποδίδει στον «ελληνισμό» πολιτισμική υπεροχή, με αιτιολόγηση την ικανότητα «διατήρησής» του χωρίς να υφίσταται επιδρομές, και έτσι διαμορφώνεται μια αμυντική διάσταση της εθνικής ταυτότητας. Η πολιτική χρήση του ιστορικού παρελθόντος διαπιστώνεται βαθιά ριζωμένη στην ελληνική κοινωνία, πράγμα που οδηγεί στο συμπέρασμα ότι είναι κρίσιμο ζήτημα η μελέτη των ιστορικών λόγων που από τον 19ο αιώνα διαμόρφωσαν το περιεχόμενο της έννοιας του έθνους, μελέτη που θα αντιμετωπίσει την εθνική ταυτότητα ως «πολιτισμικό μόρφωμα» και «συμβολική δομή» που οργανώνει την αντίληψη του κοινωνικού κόσμου και κατασκευάζει ως πραγματική την εθνική ταυτότητα. Το συμπέρασμα, σύμφωνα με το οποίο η κατασκευή του «εθνικού» παρελθόντος όσο και η στάση απέναντι στα άλλα έθνη καθορίζεται από τον τρόπο με τον οποίο προσλαμβάνεται και βιώνεται το παρόν, οδηγεί στη διαπίστωση ότι είναι ακόμα πιο απαραίτητη η μελέτη των ιστορικών αιτιών που κάνουν σήμερα στο σχολείο κυρίαρχη μια αντίληψη για την ιστορία η οποία τείνει να καταργεί τον ιστορικό χρόνο, με αποτέλεσμα η εξιδανίκευση του παρελθόντος να συνδυάζεται με αμηχανία απέναντι στο παρόν και φόβο για το μέλλον.

Το δεύτερο κείμενο, «*Όταν η εθνική ταυτότητα απειλείται: Ψυχολογικές στρατηγικές αντιμετώπισης*», σχολιάζει τα αποτελέσματα από τη σκοπιά της Κοινωνικής Ψυχολογίας. Σε αυτό, η Θάλεια Δραγώνα, επιδιώκοντας την αποκάλυψη των γνωστικών διεργασιών και κινήτρων που υποκρύπτονται στη διάκριση ανάμεσα σε «εμάς» και τους «άλλους», όπως αναπαρίσταται στα σχολικά βιβλία, τις απαντήσεις και το λόγο των εκπαιδευτικών, προτείνει μια κοινωνιοψυχολογική ερμηνεία του εθνοκεντρισμού. Η ανάλυση της διαφοροποίησης μεταξύ εθνικού εαυτού και εθνικού άλλου, έτσι όπως προκύπτει από τα ευρήματα της μελέτης, ακολουθεί ένα συνθετικό θεωρητικό σχήμα, που στηρίζεται στις βασικές αρχές της θεωρίας της κοινωνικής ταυτότητας καθώς και στην ψυχοδυναμική ερμηνεία των μηχανισμών που

ενεργοποιούνται με στόχο την αντιμετώπιση της οποιασδήποτε απειλής απέναντι στην ταυτότητα. Η εθνική ταυτότητα, όπως εντοπίζεται σε αυτή τη μελέτη, γίνεται αντιληπτή από τους φορείς της σε κατάσταση απειλής. Το φαινόμενο προέρχεται από την υπαγωγή σε μια ομάδα, η οποία δεν μπορεί να αξιολογηθεί θετικά συγκρινόμενη με άλλες ομάδες. Συνεπώς πρόκειται για απειλή, που είναι προϊόν ομαδικής δυναμικής και απευθύνεται στο εκάστοτε άτομο ως μέλος της εθνικής ομάδας, θεωρούμενο ως ένα οποιοδήποτε από τα μέλη της ομάδας – και όχι ως συγκεκριμένη προσωπικότητα. Ωστόσο το συγκριτικά κατώτερο, όπως γίνεται αντιληπτό, κύρος της ομάδας συνιστά απειλή για την κοινωνική εθνική ταυτότητα του κάθε μεμονωμένου μέλους της ομάδας. Η αμυντική ανάγκη προστασίας της ταυτότητας αντιμετωπίζεται ως σύνθετη υπόθεση, που δεν αποτελεί αποκλειστικά γνωστική στρατηγική αλλά και μια βαθιά συναισθηματική ανάγκη για την ψυχική οικονομία του κάθε ατόμου. «Διαβάζοντας» τα αποτελέσματα της έρευνας με αυτό το πρίσμα, η συγγραφέας περιγράφει την καθεμία από τις στρατηγικές που χρησιμοποιούνται από τα υποκείμενα της μελέτης, αυτοαναγνωριζόμενα ως μέλη της ίδιας εθνικής ομάδας, για να αντιμετωπίσουν την απειλή που θεωρούν ότι υφίσταται η εθνική τους ταυτότητα. Παράλληλα ερμηνεύει με ψυχολογικούς όρους τις ξενοφοβικές τάσεις, που εντοπίζει η έρευνα στα μέλη του δείγματος, την καταφυγή σε στερεότυπα και την προσφυγή σε προκαταλήψεις, με δυο λόγια ερμηνεύει τις ιδεολογικές αναπαραστάσεις, που από τη μια δικαιολογούν ξενοφοβικές και απορριπτικές των «άλλων» αντιλήψεις και από την άλλη μεριά νομιμοποιούν τις κυρίαρχες διομαδικές σχέσεις μέσα στον κοινωνικό χώρο.

Στο τρίτο κείμενο, «*Ο λόγος και τα υποκείμενα του έθνους: μια κοινωνιολογική προσέγγιση*», ο Γεράσιμος Κουζέλης εντάσσει τα ευρήματα της έρευνας σε μια κοινωνιολογική θεώρηση, που αναπροσδιορίζει την έννοια της «εθνικής ταυτότητας» στο εννοιολογικό πλαίσιο των κοινωνικών μορφών υποκειμενικότητας. Η ανάλυση στηρίζεται στη θεωρητική υπόθεση σύμφωνα με την οποία το υποκείμενο είναι προϊόν της σύγχρονης κοινωνίας, που με την άρση της παραδοσιακής ενότητας του οίκου διαμορφώνει «χειραφετημένα» και απομονωμένα άτομα, με συνέπεια τη μεγαλύτερη ανάγκη για ενοποίηση των κοινωνικών υποκειμένων. Την ατομική κοινωνική υποκειμενικότητα

προσδιορίζει ο κοινός, καθημερινός λόγος, ο οποίος «πλάθει» την πραγματικότητα, συνθέτοντάς την από μίγμα φανταστικών και πραγματικών στοιχείων. Ως μέρος του λόγου αυτού, ο εθνοκεντρικός λόγος χαρακτηρίζεται από μια «ανάγνωση» της πραγματικότητας, που θεωρεί ως αυτονόητο επίκεντρο τον «εαυτό» και συστηματικά συγκρίνει τα κοινωνικά υποκείμενα που τον συγκροτούν με τους «άλλους», μέσα από κατηγοριοποιήσεις, ταξινομήσεις και ιεραρχήσεις. Διαπιστώνει ότι το έθνος εμφανίζεται στα ευρήματα της έρευνας ως ενότητα ατόμων και συμφερόντων που νομιμοποιεί τις κοινωνικές διακρίσεις και ως οντότητα πολιτισμική, με ιδιότητες που «κληρονομούνται». Το έθνος άρα εμφανίζεται να συντίθεται από ένα «υλικό» πολιτισμικών στοιχείων, οργανωμένο γύρω από δύο πόλους αξιών, την Ευρώπη και την ελληνική αρχαιότητα. Συνέπεια αυτής της ιδιόμορφης και αντιφατικής κατασκευής είναι ότι ο σύγχρονος ελληνικός πολιτισμός αξιολογείται όχι μόνο ως ανάξιος σημασίας αλλά και ως λιγότερο «ελληνικός». Ο εθνικιστικός λόγος, παρουσιάζοντας το έθνος σαν έννοια αχρονική και σε ασαφή σχέση με το χώρο, χρησιμοποιεί εναλλακτικά τη μετάθεση του ορισμού της ελληνικότητας από το πεδίο του χρόνου στο πεδίο του χώρου, με αποτέλεσμα να διαμορφώνει ένα χώρο φανταστικό, μια πλασματική πολιτισμική γεωγραφία, που καταλήγει σε μια ιδιότυπη και αντιφατική περιγραφή τόσο της Ευρώπης, των Ευρωπαίων και των μη Ευρωπαίων όσο και της Ελλάδας και των Ελλήνων. Η επένδυση της εθνοκεντρικής ερμηνείας του κόσμου με επιστημονοφανή επιχειρήματα αποδίδει φυσικά χαρακτηριστικά στην εθνική ομάδα και έτσι προσδίδει νομιμότητα σε όλες τις κοινωνικές διακρίσεις. Τέλος, ο συγγραφέας υποστηρίζει ότι κοινωνικοί και ιδεολογικοί παράγοντες διαφοροποιούν την πρόσληψη του λόγου περί έθνους, με αποτέλεσμα η «αναπλαισίωση» του κυρίαρχου εθνικιστικού λόγου, που επιτελείται από μέρος των μελών του δείγματος της εδώ έρευνας, να οδηγεί μεταξύ άλλων στην αναδιατύπωση του πολιτισμικού περιεχομένου του έθνους.

Στο τέταρτο κείμενο «*Οι πολιτικές συνέπειες της ανιστορικής παρουσίας του ελληνικού έθνους*», η Άννα Φραγκουδάκη σχολιάζει τα ερευνητικά δεδομένα από την ανάλυση των σχολικών βιβλίων και το λόγο των εκπαιδευτικών, με το πρίσμα των έμμεσων πολιτικών αξιών που περιέχουν και αναπαράγουν. Αναλύει ως υποβιβαστικές της έν-

νοιας του πολίτη και ευνοϊκές ανταρξικών τάσεων προς μια μη ανεκτική κοινωνία τις επιπτώσεις που ενδέχεται να έχει στην κοινωνική διαπαιδαγώγηση των μαθητών/τριών η παρουσίαση από τα σχολικά βιβλία της εθνικής ταυτότητας σαν να ήταν απολύτως ομοιογενής και των σχέσεων μεταξύ ομοεθνών σαν να ήταν ανάλογες με τους δεσμούς των μελών μιας οικογένειας. Στη συνέχεια αναδεικνύει την ανιστορική περιγραφή, που παρουσιάζει τα έθνη σαν να ήταν ανθρωπομορφικές και αιώνιες οντότητες, ως γενεσιουργό μηνυμάτων πολιτικής διαπαιδαγώγησης, καθώς καταλήγει στην έμμεση παρουσίαση του ελληνικού έθνους σαν θύματος των άλλων εθνών και διαμορφώνει την έμμεση πληροφορία της απουσίας ευθύνης των ηγεσιών του έθνους για τα κοινωνικά γενόμενα. Τα δύο αυτά μηνύματα συνάγεται ότι καλλιεργούν την άκριτη αποδοχή των εξουσιών και ναρκωθούν τη διαμόρφωση κοινωνικής ευθύνης. Καταλήγει στο συμπέρασμα ότι η εθνική διαπαιδαγώγηση από το σχολείο παράγει μια αντιφατική αξιολόγηση του ελληνικού έθνους και πολιτισμού, που οδηγεί σε μια εθνική ταυτότητα ανασφαλής, σε κατάσταση κατωτερότητας και αδυναμίας και σε κίνδυνο αλλοίωσης ή και εξαφάνισης. Ερμηνεύει την εύθραυστη και ανασφαλής εθνική ταυτότητα ως αποτέλεσμα αρνητικής και υποτιμητικής αξιολόγησης της εθνικής κουλτούρας και γενικότερα του παρόντος της ελληνικής κοινωνίας. Θεωρεί την εθνική αυτοϊποτίμηση ως συνέπεια της οικειοποίησης του στερεότυπου ιδεολογήματος, που κατατάσσει τους λαούς και τον πολιτισμό της βόρειας και δυτικής βιομηχανικής ζώνης της Ευρώπης σαν «ανώτερους» και όλους τους άλλους λαούς και πολιτισμούς σαν «κατώτερους». Στην οικειοποίηση αυτού του ιδεολογήματος αποδίδει και την ανιστορική και πολιτικά προβληματική υποκατάσταση του συνόλου της εθνικής πολιτισμικής αξίας με την κατευθείαν συγγένεια με την κλασική αρχαιότητα. Τέλος επεξεργάζεται το ερώτημα, σε ποιο βαθμό ο συνδυασμός πραγματικών και φανταστικών στοιχείων που συνθέτει τη σχολική περιγραφή του ελληνικού έθνους αποτελεί φαινόμενο όχι συγκυριακό αλλά ιδεολογικά σταθερά και άρα το συνακόλουθο ερώτημα κατά πόσο η υποτίμηση της εθνικής ταυτότητας και η συνακόλουθής της ξενοφοβία είναι ιδεολογικά στοιχεία κυρίαρχα στους θεσμούς της ελληνικής κοινωνίας.

Θ.Δ. και Α.Φ.